

Kategoriji smotra in vzroka v epistemologiji družbenih ved

Franc Mali

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

Povzetek

V epistemologiji družbenih ved danes še vedno poteka veliko razprav okoli vprašanja, ali je za pojasnitev smotrnega oziroma smiselnega delovanja individualnih in družbenih akterjev nujno potrebno poiskati tudi neke vzroke, ki se nahajajo za temi razlogi dejanj. Ali so razlogi (smotri) in vzroki eno in isto ali med njimi obstaja razlika? Glede tega spoznavno-teoretskega vprašanja si stališča teoretikov znanosti nasprotujejo. Nekateri avtorji zagovarjajo strogo epistemološko razmejitev obeh kategorij, drugi trdijo, da gre pri znanstvenih razlagah glede na smoter oziroma razlog zgolj za prikrite vzročne razlage. V prispevku se ukvarjam z vprašanjem, kako sta k tej problematiki pristopili klasična teorija znanosti (Karl Raimund Popper) in sociologija (Max Weber). Na temelju proučevanja in primerjave dveh različnih pristopov prihajam do sklepa, da je »tretja pot«, ki išče povezavo med kategorijama razloga in vzroka, ne pa da vztraja na njihovi ločitvi, hevristično najbolj produktivna. Tej poti je sledila tudi slovenska analitična filozofija (Andrej Ule) v okviru proučevanja različnih tipov znanstvenih pojasnitev.

Ključne besede: vzrok, razlog (*thelos*), epistemologija družbenih ved, funkcionalno-teleološka razlaga, racionalizem

Categories of Reason and Cause in the Epistemology of Social Sciences – Abstract

In the modern epistemology of social sciences, there are still many debates surrounding the relationship between the categories of reason (*thelos*) and cause. Are these categories one and the same or different? Some views state that there is strong epistemological distinction between the reasons and causes of human actions. However, there are also views which strongly argue that scientific explanations in terms of reasons are only hidden causal explanations. In the article, I explain how the classical theory of science (Karl Raimund Popper) and sociological theory (Max Weber) approach this complex issue. Based on my study and comparison of these classic approaches, I conclude that the “third way,” which is oriented toward the integration (not separation) of the categories of reason and cause, is heuristically the most productive. In the context of the study of the various types of scientific explanations, the Slovenian analytic philosophy (Andrej Ule) is also committed to the “third way.”

Keywords: cause, reason (*thelos*), epistemology of social sciences, functional-theological explanation, rationalism

Uvod

Vprašanja teorije znanosti in znotraj le-tega prav tako teme epistemologije družbenih ved so bila vseskozi povezana tudi z razpravami o odnosu med kategorijama vzroka in razloga (smotra). Zgodovinsko gledano bi lahko celo dejali, da gre za eno večjih tem filozofije znanosti, ki je presegla meje klasične teorije znanosti in našla mesto tudi v polju estetike, hermenevtike, pravnih znanosti itd. Četudi se v sodobni epistemologiji družbenih ved ne srečujemo več tako pogosto s starimi, metafizičnimi opredelitvami, kot so *telos*, pravzrok itd., temveč s pojmi, kot so funkcija, smisel, razlog, potreba po razčiščevanju teh klasičnih filozofskih vprašanj ni usahnila. Michael Martin in Lee C. McIntyre sta že pred več kot dvema desetletjema zapisala, da se v okviru sodobne epistemologije družbenih ved daleč največ razprav vrti okoli vprašanja, ali se za smotri (razlogi) nujno in vedno nahajajo tudi neki vzroki ali pa imata obe kategoriji samostojen epistemološki status (Martin in McIntyre, 1994). Tudi analitični filozofi znanosti na Slovenskem so se veliko ukvarjali s temi vprašanji. Glede tega vprašanja so strokovno javnost obširno seznanili z vsemi sodobnimi trendi v svetu, ki so šli v smeri bodisi večjega zagovarjanja vzročne teorije znanstvenega pojasnjevanja bodisi, v nasprotju s tem, večjega zagovarjanja teleološke teorije znanstvenega pojasnjevanja. V prispevku se zato ustavim tudi ob vprašanju, kako k tej problematiki v tipologiji znanstvenih razlag pristopa Andrej Ule, eden od vodilnih analitičnih filozofov na Slovenskem, hkrati pa se v večjem delu razprave vendarle ukvarjam s pristopi dveh »klasikov« družbene epistemologije, tj. s pristopi Maxa Webra in Karla Raimunda Popperja, ki sta relativno zgodaj opozorila, da ni mogoče priti do ustreznih pojasnitev zgodovinskih in družbenih pojavov, če v analizi teh pojavov ne upoštevamo soodvisnosti smotrnega delovanja posameznikov in širših družbenih vzrokov, ki jih je prav tako treba pojasniti, če želimo razumeti, zakaj ljudje kot družbena bitja delujejo tako, kot delujejo. Tako sta bila oba velikana epistemologije družbenih ved pri pojasnjevanju te kompleksne tematike vseskozi zavezana načelom racionalizma.

Klasične in sodobne epistemološke razprave o kategorijah vzroka in smotra

Razpravo o odnosu smotra in vzroka so začeli že antični filozofi (Reale, 2002; Turner, 2003). V antiki se je metafizična kategorija *telosa* opredeljevala kot hotenje za doseganje najvišje izpolnitve oziroma popolnosti. V skladu s takšnim aristotelijanskim diskurzom je bila kategorija vzročnosti predstavlja samo kot del tega (metafizičnega) *telosa* in je bila temu *telosu* podrejena. Aristotel in vsa poznejša filozofska misel sta pri razlagi vsake stvari upoštevala tudi njen smoter kot enega izmed obveznih vzrokov stvari. Do nastanka novoveške znanosti je filozofija trdila, da svet sestoji iz bitij in objektov, katerih bistvo je določeno glede na izpolnitev nekega višjega cilja. Razsvetljenstvo in nastop novoveške znanosti sta odvzela moč takšnim teleološkim razlagam sveta in jih nadomestila s

predstavo, da svet obvladujejo univerzalni vzročni zakoni. Ta premik k strogo deterministični razlagi sveta je bil v času nastanka novoveške znanosti razumljiv. Nova eksperimentalna naravoslovna znanost se je lahko razvijala samo v okviru novega koncepta naravoslovne vzročnosti, zunaj antičnih arhetipskih idej smotra (Tarnas, 2001). V nove eksperimentalne tehnike je bila nujno vgrajena predpostavka, da je treba (pričakovanim ali nepričakovanim) učinkom oziroma posledicam poiskati tudi neke vzroke, ne pa da se naravne pojave razlaga z doktrino »okultnih kvalitet«, ki naj bi bile inherentne naravnim predmetom in naj bi temeljile na principu simpatije in antipatije, z doktrino *horror vacui*, češ da je fizikalne pojave (zračni tlak) mogoče pojasniti s tezo, da narava izkazuje antipatijo do praznega prostora in podobno. Še posebno veliki Galileo Galilej, za katerega je William S. Beck dejal, da je »bil najslavnejši znanstveni mučenik, kateremu so vse na svetu pomenila znanstvena dejstva, kajti bil je v prvi vrsti genialni eksperimentator« (Beck, 1961: 52), se je z matematizacijo prirodoslovnih znanosti povsem nedvoumno omejil na proučevanje vzrokov pojavnega sveta in zavrnil možnost znanstvenega raziskovanja višjih smotrov sveta.

Če se v tej kratki zgodovinski retrospektivi odnosa vzroka in smotra pomaknemo za nekaj stoletij naprej, vidimo, da si sodobne teorije znanosti, zlasti epistemološke teorije družbenih ved, za vzor ne jemljejo niti antične metafizike niti naravoslovnega determinizma šestnajstega stoletja. Če se ne podrejajo antični metafizični ideji transcendentnih oziroma najvišjih smotrov zunaj tega sveta, to ne pomeni, da še vedno ostajajo na ravni klasičnega pozitivističnega in determinističnega naravoslovnega mišljenja in se ne zavedajo pomena obravnave smotra oziroma smisla človekovega mišljenja in delovanja na tem svetu. Andrew Woodfield tako na primer govori o relevantnosti odkrivanja epistemološko definiranih kategorij smotra na naslednjih štirih področjih: v okviru delovanja človeških bitij, v okviru delovanja preostalih bioloških organizmov, v okviru delovanja umetelnih (inženirskih) sistemov, v okviru delovanja družbenih (pod)sistemov, ki glede na celoto opravljajo neko funkcijo/smoter (Woodfield, 2000: 593).

V okviru sodobne epistemologije družbenih ved se je vprašanjem odnosa vzroka in smotra vseskozi posvečalo veliko pozornosti, vendar vodilni teoretiki na tem področju niso nikoli dajali enoznačnih, kaj šele preprostih odgovorov. Prej bi lahko dejali, da so v okviru te kompleksne epistemološke materije puščali vrsto stvari odprtih. Zgolj za ilustracijo in potrditev naše predhodne teze naj povzamem stališča dveh v svetu bolj citiranih in zato vplivnih družboslovnih epistemologov, Maria Bungea in Martina Hollisa.

Mario Bunge pravi, da četudi je razmejevanje med razlogi oziroma smotri in vzroki v znanosti realno, iz tega razmejevanja v epistemologiji družbenih ved ne bi smeli delati nepotrebne »metafizike«. Z izjemo v matematiki in logiki so po njegovem prepričanju razlogi v bistvu vzroki; za njih se predpostavlja, da jih lahko pojasnimo in da so pod nadzorom človeka. Zato se mu zdi včasih pri analizi družbenih pojavov bolj smiselno slediti logiki razlikovanja, ki izhaja iz delitve notranjih in zunanjih vzrokov. Namreč, kot pravi Bunge, »če nek subjekt deluje racionalno, potem se predpostavlja, da z razlogi pričakuje,

da če bo nekaj povzročil, bo to imelo (vsaj z določeno verjetnostjo) neko posledico; in če je hkrati zadosti informiran, da je situacija, v kateri se nahaja, vsaj deloma rezultat zunanjih naravnih in socialnih vzrokov. Na kratko, racionalni subjekt bo kombiniral razloge oziroma smotre za delovanje (interne vzroke) z eksternimi vzroki, namesto da bi jih razdvajal.« (Bunge, 1996: 140)

Podobno razmišlja Martin Hollis, ki v poglavju dela *Filozofija družbenih ved*, v kateri se ukvarja s sistemi in funkcijami, ugotavlja, da ne glede na to, kako natančno proučimo delovanje bioloških in družbenih sistemov, za tem delovanjem ne stoji noben višji smoter. Četudi zanj funkcionalno-teleološki tipi razlag v primeru naravnih in mehanskih sistemov zvenijo kar nekako mistično, se postopek povratnega učinkovanja (namreč da je posledica pred vzrokom, kar je primer v okviru tovrstnih tipov pojasnitev) z ustreznim logičnim sklepanjem in empirično analizo razkrije kot »neskrivnostno vzročeno« (Hollis, 2002: 117).

Če so razprave o odnosu med vzrokom in smotrom v okviru epistemologije družbenih ved v veliki meri presegle klasični metafizični model mišljenja, se po drugi strani vedno bolj odmikajo tudi od pozitivizma in redukcionizma klasične analitične teorije znanosti, ki jo v njeni najbolj dosledni maniri predstavljata Gustav Hempel in Paul Oppenheim. Hempel in Oppenheim sta zavračala možnost, da bi imele razlage glede na smoter kakršen koli samostojni epistemološki znanstveni status. Zavračala sta argument, da so dogodki in pojavi, ki so povezani z družbenim ali človekovim individualnim delovanjem, v tej meri edinstveni in neponovljivi, da jih ni mogoče vedno enoznačno uvrstiti pod splošni deduktivno-nomološki tip znanstvene pojasnitve. V skladu s to osnovno premiso sta v svojih delih prav tako dosledno zavračala možnost, da bi za vsako razlago pojava ali dogodka, ki vključuje načrtno delovanje, morali poznati tudi smotre tega delovanja (glej več: Hempel in Oppenheim, 1948). Zanju je funkcionalno-teleološki tip razlag v znanstvenem mišljenju torej nekaj povsem odvečnega in nepotrebega.

Slovenska analitična filozofija, vključno z Andrejem Uletom, ni sledila takšni restriktivni liniji analitičnega pozitivizma, kakršnega je predstavljal Hemplov in Oppenheimov model znanstvenih pojasnitev. Upal bi si celo trditi, da je Andrej Ule v svojih treh znanstvenih monografijah, v katerih se je zelo obširno ukvarjal z epistemološkimi vprašanji posameznih tipov znanstvenih razlag, tj. v delih *Sodobne teorije znanosti* (Ule, 1992), *Znanje, znanost in stvarnost* (Ule, 1996) in *Znanost, družba, vrednote* (Ule, 2006), prav v okviru funkcionalno-teleoloških tipov razlag, in to predvsem v zadnji navedeni monografiji, nadgradil pristop Ernesta Nagla (Nagel, 1974), ki se je odmaknil od Hemplovega in Oppenheimovega analitičnega dogmatizma, skratka ga je torej še bolj približal sociološkim teorijam racionalnih motivov delovanja individuumov. Od Naglove delitve na popolne in nepopolne tipe znanstvenih razlag Andrej Ule v vseh treh svojih monografijah sicer ne odstopa, zato pa nedvoumno izpeljuje razlage glede na motive človekovega delovanja predvsem iz kategorij racionalnega človekovega (družbenega)

delovanja. Za Uleta razlage po smotru v biologiji in sociologiji sicer predstavljajo samo navidezne teleološke razlage, kar pa po njegovem prepričanju ne velja za razlage glede na individualne človekove smotre oziroma razloge. Pri razlagah po smotru v biologiji in sociologiji naj bi šlo po Uletu samo za okrajšane oblike vzročnih razlag. Slovenski filozof znanosti namreč ugotavlja, da govoriti o smotrih družbenih sistemov pomeni samo navidezno prikazovanje smotra delovanja nečesa, kar ima vzrok v delovanju ljudi, ki se na določen način obnašajo do teh sistemov, z njimi ravnajo in o njih govorijo. Zanj imajo lahko samostojen epistemološki status zgolj teleološko-funkcionalne razlage človeških dejanj s pomočjo poznavanja namer posameznika in sredstev za njihovo realizacijo. Če tudi po Uletu te razlage ne dosegajo striktnosti vzročnih (nomološko-deduktivnih) razlag (za vse primere dani enolični prenos resnice iz premis eksplanansa na eksplanadum), v teh teleoloških tipih pojasnitev ne izključuje človekovih delovanj racionalne strukture argumentiranja. Celo več – Ule kot analitični filozof izvaja nekoliko presenetljiv (metafizični) sklep, da ta tip razlag daje občutek dokončnosti razlage, in dodaja: »Omenjeni občutek ne izhaja le iz pragmatskega konteksta dejanj, ki jih razlagamo, in naših interesov ob tem, temveč tudi iz posebnih idealnih pojasnitev dejanj z razlogi.« (Ule, 2006: 69). Vsekakor zanimiva utemeljitve smotrov človekovega individualnega delovanja, ki pušča – podobno kot pri Bungeju, Hollisu in vrsti drugih sodobnih epistemologih družbenih ved – interpretacijski okvir odprt in spodbuja k novim (epistemološkim) razmislekom o tej kompleksni tematiki, ki se nanaša na spoznavno strukturo znanstvenega vedenja.

Individualni smotri in družbeni vzroki v Webrovi metodologiji družbenih ved

Pričakovali bi, da bodo v okviru sodobne epistemologije družbenih ved, ki se ukvarja z vprašanjem pojasnjevanja družbenih pojavov in dogodkov glede na vzrok oziroma smoter, klasično referenco predstavljali metodološki spisi Maxa Webra (Weber, 1988). Žal temu ni tako, vsaj kar zadeva teorijo in metodologijo družboslovja na Slovenskem, kjer so temeljna teoretska in epistemološka dela vélikega nemškega misleca še vedno zelo površno ali – če smo odkriti – komajda poznana, čeprav se slovenski sociologi in nasploh družboslovci radi sklicujejo na nemškega sociologa, a očitno bolj iz navajenosti, kot pa zaradi poznavanja njegove teorije. Poglejmo si Webrov koncept smotrno kavzalne analize na nekoliko bolj strnjen način.¹ Max Weber je smotrnost individualnih in (tudi) družbenih delovanj pojasnjeval v luči racionalnih idealno-tipskih kategorij, ki so združile ideografski in nomotetični tip družboslovnih znanstvenih razlag. Max Weber je bil v osnovi metodološki individualist. Za Webra je izhodiščna točka pojasnjevanja družbenih pojavov smiselno oziroma smotrno mišljenje oziroma delovanje individuumov, vendar, kot je na različnih mestih v svojih metodoloških spisih zapisal tudi sam,

1 Z Webrovo interpretativno metodologijo, ki si prizadeva za sintezo nomotetičnih in ideografskih znanosti, sem se bolj celovito ukvarjal v knjigi *Epistemologija družbenih ved* (Mali, 2006).

to ni dovolj. Da pa bi prišli do celovite racionalne družbene pojasnitve človekovih delovanj, moramo v okviru družbenih pojasnitev (sociologije) narediti še en korak naprej: preiti moramo od »aktualnega razumevanja« (*aktuellen Versteheben*) (Weber, 1988: 546), ki vsebuje zgolj element intuitivnosti, k »pojasnjujočemu razumevanju« (*erklarenden Versteheben*) (Weber, 1988: 547). Slednje šele omogoča nujno potrebni kavzalno-nomotetični tip sklepanja.² V luči takšnega pristopa se notranji motivi in zunanji dejavniki človekovega delovanja in mišljenja ne obravnavajo kot nekaj ločenega, temveč kot nekaj povezanega, kot nekaj, kar ne more obstajati drugo brez drugega. Če nas namreč v okviru aktualnega razumevanja zanima subjektivni smisel oziroma smoter individualnega človekovega delovanja, nas v okviru pojasnjujočega razumevanja zanimajo širši logični vzroki za takšno smotrno individualno delovanje. Smotri oziroma razlogi morajo biti torej dopolnjeni z vzročno-posledično razlago. V okviru pojasnjujočega razumevanja namreč iščemo odgovore na vprašanje o vzrokih nekega smiselnega smotrnega delovanja človeka. Razlogov za akterjevo delovanje ne interpretiramo na osnovi intuitivnega uvida v te razloge, temveč po poti bolj celostnega proučevanja širših družbenih mehanizmov. Weber je v svojih metodoloških spisih zadevo ilustriral na naslednji način: povsem enoznačno razumemo smisel slišane ali prebranega stavka $2 + 2 = 4$ (racionalno dejansko razumevanje misli), izbruh jeze, ki se kaže v obrazni mimiki (iracionalno dejansko razumevanje afektov), ali obnašanje drvarja ali nekoga, ki seže po kljuki, da bi zaprl vrata, ali koga, ki naperi puško v žival (racionalno dejansko razumevanje dejanj). Vendar ta oblika aktualnega oziroma neposrednega razumevanja ni enaka pojasnjujočemu razumevanju. Če želimo stopiti na raven pojasnjujočega razumevanja, se ne moremo zadovoljiti zgolj z metodo psihološkega vživljanja in podoživljanja v individualne smotre človekovega delovanja ali mišljenja, v kar je verjela še intuicionistična hermenevtika Diltheyevega tipa. Znan je namreč Webrov izrek: »Ni treba biti Cezar, da bi razumeli Cezarja.« (Weber, 1988: 543) S tem je želel poudariti, da popolna sposobnost podoživljanja, h kateri je težila klasična hermenevtika (in ki je ni nikoli dosegla), ne more biti noben absolutni pogoj za interpretacijo smiselnega oziroma smotrnega mišljenja in delovanja človeka. Za njegovo razumevanje je bolj pomembno, da poiščemo širše družbene vzroke, ki pojasnjujejo individualne smotre delovanja. Poskušajmo to povezati s predhodno navedenimi primeri iz Webrovega besedila. Po njegovem mnenju o pojasnjujočem razumevanju govorimo takrat, ko sečnje lesa ne razumemo zgolj

2 Tega Webrovega prizadevanja, da bi združil intuitivno razumevanje s kavzalno pojasnitvijo, nekateri poznejši teoretiki znanosti nikakor niso razumeli. Za Petra Wincha je bila Webrova metodologija prav zaradi teh njegovih prizadevanj po združitvi kategorij smotra in vzroka nekaj, kar je logično povsem nedovršeno. Winch je zelo dogmatsko zagovarjal stališče, da lahko zgolj z metodo neposrednega (empatičnega) razumevanja zapopademo to, kar kot človeška bitja na individualni in družbeni ravni delamo. Po njegovem mnenju gre za metodo, ki nima nobene zveze z vzročnimi tipi znanstvenih pojasnitev: »Idejo smisla oziroma smotra bi morali skrbno ločevati od kategorije funkcije v kvazikavzalnem pomenu besede.« (Winch, 1958: 115). Takšni Winchevi pozivi so epistemologijo družbenih ved ponovno potiskali nazaj v devetnajsto stoletje, v čas Diltheyeve intuicionistične hermenevtike.

dejansko, temveč tudi na temelju prikritih motivacij, na primer kadar vemo, da drvar izvršuje to dejanje zaradi plačila ali kakšnega drugega vzroka, ki ga želimo proučiti. Ali če si po analogiji s predhodnim primerom zamislimo nek lastni primer: če nas aktualno razumevanje vodi k spoznanju, da tat krade, da bi prišel do denarja, potem nas šele pojasnjujoče razumevanje vodi k spoznanju, da so tata h kraji morda napeljali tudi širši družbeni vzroki (revščina). Pomembna sta torej oba tipa razumevanja, drug brez drugega ne moreta obstajati, saj bi se brez prvega znašli v redukcionizmu kavzalnega determinizma, brez drugega pa v redukcionizmu intucionistične evidence.

Tudi Webrova metoda idealnih tipov, ki je njegov daleč najbolj poznan epistemološki koncept, vsebuje to dvojnost razumevanja smisla in delovanja družbenih akterjev (povezanost vzroka in smotra). Max Haller celo pravi, da gre »pri idealnih tipih za esencialni instrument kavzalne interpretacije smisla« (Haller, 1999: 550). Je racionalni miselni konstrukt oziroma neke vrste hevristično »orodje«, ki vodi do spoznanja realnih družbenih pojavov in dogodkov na temelju čim višje stopnje abstrakcije od te iste družbene realnosti, ki je predmet njenega spoznanja. Pri tem gre za takšen tip posploševanja, ki ne more biti obravnavano kot »napačna« ali »resnična« odslikava (družbene) realnosti v metafizičnem pomenu besede, temveč kot tip posplošitve, ki si je zadal za cilj, da različne vrste realnih pojavov dojema v neki pojmovni (konceptualni) izčiščenosti, zato da bi se jih pod to fiktivno predpostavko pojmovne (konceptualne) izčiščenosti med sabo čim lažje primerjalo. Prav zato, ker so idealni tipi v odnosu do empirične družbene realnosti vsebinsko relativno prazni, so toliko bolj enoznačni. Ta enoznačnost jim daje v procesu spoznanja večjo hevristično moč. V postopku racionalnega oziroma pojasnjujočega razumevanja je treba idealno-tipske kategorije čim bolj eksplicirati oziroma jih v smislu njihove vsebine čim bolj izostriti. Rudolf Richter je idealno-tipske kategorije primerjal z ostrino pogleda daljnogleda na oddaljeno pokrajino (Richter, 1995). Daljnogled nam omogoča, da tisti del oddaljene pokrajine, kamor smo usmerili naš pogled, vidimo bolj razločno in izostreno. Morda je bistvo metode idealnih tipov v pomenu racionalnega in enoznačno določenega miselnega konstrukta še najbolj izraženo v naslednji Webrovi misli: »Idealne tipe dosežemo po poti enostranskega stopnjevanja (*einseitigen Steigerung*) enega ali več vidikov proučevanega objekta raziskovanja in integracije množice diskretnih in difuznih, tu bolj, tam manj, na nekaterih mestih sploh ne navzočih singularnih pojavov, ki tvorijo neko v sami sebi enotno miselno tvorbo (*einheitlichen Gedankengebilde*)« (Weber, 1988: 191).

Webrovi idealni tipi so hevristično »orodje«, ki omogoča racionalno pojasnjevanje družbenih pojavov skozi njihovo razvojno dimenzijo. To pomeni, da če želimo denimo slediti historični analizi kategorij »cerkev« in »sekta«, potem tega ne počnemo na način klasifikacije, ker bi se v tem primeru meja in tudi vsebinski pomen med obema kategorijama zelo hitro zabrisala, temveč ti kategoriji vedno obravnavamo z vidika njunega nastanka in razvoja (glej več: Weber, 1981).

Weber je metodo idealnih tipov uporabil v okviru svojih empiričnih sociohistoričnih analiz različnih družbenih pojavov (religije, ekonomije, politike itd.). Zanj so ekonomska delovanja individualnih in družbenih akterjev v prvi vrsti »smotrno racionalna delovanja« (*zweck-rational Handlungen*) (Weber, 1981: 12). V okviru smotrno racionalnega delovanja človek deluje tudi kot *homo economicus*. To pomeni, da se idealno-tipsko delovanje loči od drugih racionalnih (npr. vrednostno racionalnih) oziroma neracionalnih (npr. afektivnih, tradicionalnih) delovanj. V primeru smotrno racionalnega delovanja gre za idealne tipe, ne pa za prevladujoči ali celo izključni tip racionalnega delovanja v družbeni realnosti. Navsezadnje lahko sodobni človek deluje tudi kot *homo sociologicus*, ne samo kot *homo economicus*. Zdi se, da so številne politekonomske analize, vključno z današnjimi neoliberalnimi idejami, v želji po čim večji moči napovedovanja in posledično obvladovanja človekovega delovanja, spregledale Maxa Webra in njegovo interpretacijo družbene realnosti. Človekove racionalne oblike delovanja namreč razlagajo v duhu izključno ene, tj. ekonomske dimenzije, kar je daleč od tega, kar predstavlja bistvo Webrove razlage *homo sociologica*. Posledica takšnega gledanja je hipostaziranje koncepta smotrno racionalnega delovanja kot edine motivacijske sile v realnem družbenem svetu, zunaj katere ni nobene alternative.³ Ena ključnih Webrovih zaslug je, da je v svojih teoretskih in metodoloških spisih pokazal, da koncept družbeno racionalnega delovanja človeka presega ozek ekonomistični pristop.

Individualni smotri in vzročno pogojene zgodovinske situacije v Popperjevi metodi objektivnega razumevanja družbene stvarnosti

Zanimivo je, da je Karl Raimund Popper, ki ga štejejo med pomembne predstavnike analitične teorije znanosti, razvil metodo »racionalistične rekonstrukcije problemskih situacij« (Popper, 1974: 199), ki je strukturno skorajda identična z Webrovo interpretativno sociološko metodo. Popperju je šlo predvsem za to, da v okviru svoje kritično racionalne teorije pride do celostnih oziroma objektivnih razumevanj »problemskih situacij«, ki presegajo parcialne subjektivne percepcije in smotre individuumov, ki se znajdejo v teh situacijah.⁴ Lahko bi dejali, nekoliko poenostavljeno, da podobno kot pri objektivni hermenevtiki Hansa Gadamerja, ki se je distanciral od t. i. subjektivistične hermenevtike,

3 Po mnenju Raphaela Sassowerja neoliberalni koncept tržne racionalnosti predstavlja zgolj prozorno ideologijo, a ne samo zato, ker z rezultati znanstvenih odkritij zelo pretkano manipulira, ampak tudi zato, ker trdi, da njihov pogled najmanj popačeno odslkava realnost, četudi je to daleč od resnice. Elemente realnega sveta, ki jih želimo meriti oziroma ocenjevati v takšnih ekonomističnih modelih, je namreč zaradi njihovega medsebojnega součinkovanja težko meriti neodvisno drug od drugega. Gre za težavo, ki je ne srečujemo samo v okviru subatomske merjenj (Heisenbergov princip nedoločljivosti), ampak tudi na področju vseh družboslovnih merjenj, pri čemer nekdo, ki opravlja meritve, hkrati nujno postane udeleženec teh meritev (Sassower, 2010).

4 Popper v zvezi s svojo metodo enkrat govori o situacijski logiki (*Situationslogik*), drugič spet o situacijski analizi (*Situationsanalyse*) (Popper, 1974: 199), a sočasno opozarja, da mu je druga oznaka bližja, ker prva preveč navaja k predstavi, da imamo opravka z deterministično teorijo človekovega delovanja, kar pa je bilo njemu osebno povsem tuje.

tudi Popper dopušča racionalno razumevanje človekovega delovanja in mišljenja samo v primeru usklajenosti pogledov vseh tistih akterjev, ki se nahajajo v teh situacijah, kot tudi vseh tistih akterjev, ki te situacije interpretirajo. Popper v nekaterih svojih besedilih metodo rekonstrukcije problemskih situacij enostavno poimenuje »metoda objektivnega razumevanja« (*objektiv-verstehende Methode*) (Popper, 1970: 120). Metoda objektivnega razumevanja izhaja iz analize kritičnih primerov, ki jih, četudi samo hipotetično, lahko objektivno rekonstruiramo kot situacije, kakršne so dejansko bile, torej povsem različno od tega, kako so te situacije zaznavali ali interpretirali posamezniki, ki se nahajajo v teh situacijah. Še več! Popper trdi, da je metoda uspešna zlasti pri rekonstrukciji zgodovinskega razvoja znanosti. S pomočjo zgodovinskih retrospektivnih analiz znanosti, ki si pomagajo s takšnimi »idealiziranimi rekonstrukcijami«, zgodovinarji znanosti dokazujejo pravilnost mišljenja ali delovanja znanstvenikov v neki zgodovinski situaciji, četudi bi se na prvi pogled zdelo, da so bili v zmoti. V delu *Objektive Erkenntnis* (Popper, 1974) ne samo da našteva takšne primere (Schrödingerjeva teorija valovne mehanike, Keplerjeva teorija ravnotežja sveta itd.), ampak enemu izmed primerov iz zgodovine naravoslovnih znanosti nameni več strani kritične analize. Popper namreč poskuša z metodo objektivnega historičnega razumevanja rekonstruirati Galilejevo pozicijo glede teorije plimovanja. Z uporabo te metode Popper dokazuje, da je bilo Galilejevo delovanje z vidika takratne zgodovinske situacije pravilno. Posamezni zgodovinarji znanosti namreč očitajo Galileju, da je nepotrebno dogmatsko vztrajal pri napačni fizikalni tezi, da Luna ne igra nobene vloge pri pojavu plimovanja, četudi je bil ta zaključek v tistem času v nasprotju s Keplerjevimi splošnimi hipotezami o gibanju planetov. Zgodovinarji znanosti so to Galilejevo pozicijo glede prirodnih zakonitosti plimovanja obravnavali kot njegovo regresijo v smeri dogmatskega mišljenja, ki naj bi imel izvor v njegovem častihlepu in osebnosti prevzetnosti, češ da ima on vedno prav. Na ta način naj bi bil Galilej pripravljen zavreči celo nesporna znanstvena dejstva. Popper se je takšni prevladujoči historiografski interpretaciji Galilejevega ravnanja zoperstavil. Zanj je bila Galilejeva znanstvena pozicija racionalna glede na takratno zgodovinsko situacijo, v kateri se je véliki znanstvenik nahajal. Zgodovinpisci so pozabili, da je Galilejo v okviru problemske situacije, v kateri se je znašel, deloval na različnih problemskih ravneh: (1) v okviru problemske razlage (*Erklärungsproblem*), (2) v okviru teoretskega ozadja (*theoretischen Hintergrund*), (3) v okviru danih teoretičnih predpostavk (*theoretischen Bezugsrahmen*). Galilej je torej deloval ob zavedanju, da se sooča s tremi problemskimi situacijami:

- (1) da se je Galilej lotil ravno problema pojasnitev plimovanja, je bilo posledica njegovega točno določenega namena. Želel je odgovoriti na vprašanje o resničnosti oziroma napačnosti Kopernikove teorije, po kateri Zemlja ne miruje, ampak se vrti okoli Sonca. Kopernikova teorija je bila, tako kot pred tem že Ptolemajeva teorija, primarno geometrični model gibanja nebesnih teles;

- (2) kot fizik si je Galilej zastavil nalogo, da pride do mehanske (ali vsaj transmehanske) fizikalne pojasnitve;
- (3) Galilej je razvil fizikalno teorijo plimovanja – Popper je predpostavljal, da ob polnem zavedanju nepopolnosti svojega védenja – s pomočjo zakonov vztrajnosti in temu ustreznemu zakonu ohranitve vrtenja.

Objektivno zgodovinsko rekonstrukcijo Galilejevega delovanja je Popper uporabil za dokazovanje, da je mogoče t. i. »napake«, ki so se pojavljale skozi zgodovinski razvoj znanosti, racionalno upravičiti, kolikor znamo iz neke časovne distance rekonstruirati celotno problemsko situacijo, v kateri se je ta »napaka« zgodila. Popper je takšen pristop utemeljeval v duhu svoje obče metodologije deduktivno-hipotetičnega falsifikacionizma, ki dopušča napredek v znanosti na temelju kontinuiranega iskanja boljših rešitev, ne pa na temelju končno veljavnih znanstvenih resnic (glej več: Popper, 1998). Po Popperju naj bi Galilej tezo o vplivu Lune na plimovanje zavrgel iz dveh razlogov – prvič zato, ker je bila nezdržljiva z njegovim teoretskim okvirjem (njegovi mehanski zakoni ohranitve vrtenja so izključevali možnost interplanetarnega vpliva), drugič zato, ker je bil nasprotnik astrologije, ki je planete izenačevala z bogovi in z ozirom na to zagovarjala vpliv Lune na plimovanje. Dejstvo, da je Galilej v končni fazi vztrajal na predpostavki krožnega gibanja planetov; četudi je poznal Keplerjeva dela, je Popper ocenil kot njegovo dosledno držo v danih zgodovinskih okoliščinah. Poleg tega je Popper svojo oceno, da je Galilej deloval racionalno glede na celotno problemsko situacijo, podkrepil še z dvema dodatnima argumentoma. Prvič – Kepler je poskušal rešiti geometrijski problem, Galilej pa, v nasprotju z njim, fizikalni problem. Drugič – Galilej se je povsem zavedal dejstva, da sam uporablja geometrijske poenostavitve, vendar je verjel, da lahko celo s poenostavljenimi geometrijskimi prikazi, kolikor jih poveže s fizikalnimi problemi, pride do rešitev.

V zvezi s prikazano metodo racionalistične rekonstrukcije problemskih situacij se nekomu, ki nekoliko bolj pozna celotno Popperjevo kritično teorijo znanosti, zastavlja vprašanje, zakaj je dunajski filozof znanosti tako pomembno vlogo pripisal ravno problemskim situacijam, rešitvam problemskih situacij itd. Zakaj tudi v tem primeru v ospredju ne ostanejo teorije, razvite metodološke predpostavke spodbijanja teh teorij itd.? Odgovor najverjetneje ni težak. Očitno je Popper ravno v primeru metode racionalistične rekonstrukcije problemskih situacij naredil pomemben premik od obravnave znanstvenih teorij kot sistema med seboj povezanih logičnih trditev, kar je bolj prisotno v njegovem modelu deduktivno-hipotetične falsifikacije, k obravnavi teorije kot spoznavnega (hevrstičnega) sredstva, ki išče odgovore na zastavljene probleme (vprašanja) in te probleme poskuša tudi reševati. Ne nazadnje pa je Popper vseskozi poudarjal, da se vsak razvoj znanosti najprej začne z zastavitvijo ustreznega vprašanja oziroma problema. V četrti tezi besedila, ki nosi naslov *Logik der Sozialwissenschaften*, je zapisal: »Spoznanje se ne začne s čutno zaznavo ali opazovanjem, zbiranjem podatkov ali dejstev, temveč se začne s problemi. Ni védenja brez problemov, vendar tudi ni problemov brez védenja. To pomeni, da se vsaka znanost

začne kot napetost med znanjem in neznanjem. Ni problema brez védenja, vendar tudi ni problema brez nevédenja. Kajti vsak problem nastane z našim odkritjem, da v našem domnevem znanju/védenju nekaj ni v redu.« (Popper, 1970: 104)

Brez namena, da se podamo v pojasnitev te bolj splošne dimenzije Popperjeve epistemologije znanosti, naj poudarimo, da je njegova – recimo temu tako – hermenevitično zasnovana epistemološka figura »problem – rešitev problema«, sočasno z njegovo idejo de-subjektiviziranega tretjega sveta (tretji svet kot svet objektivnih resnic, teoretičnih sistemov, argumentativnih struktur, ki deluje neodvisno od človekove subjektivne zavesti in človekove fizične eksistence), predstavljala referenčni okvir tudi za njegovo družbenozgodovinsko metodo racionalistične rekonstrukcije problemskih situacij oziroma njegovo metodo objektivnega razumevanja. Tudi pri Popperju gre, podobno kot pri Maxu Weberu, za prizadevanje, da se kompleksno vprašanje odnosa smotra delovanja individualnih akterjev in pojasnitve oziroma razumevanja širših (družbenozgodovinskih) vzrokov teh individualnih smotrov delovanja vstavi v diskurz modernega racionalizma (glej več: Haller, 1999; Schneider, 1991; Farr, 1983). Menim, da je takšna zavezanost diskurzu racionalnosti s strani obeh predhodno predstavljenih avtorjev, še posebno v luči poznejšega relativističnega in antiracionalističnega obrata v sodobni epistemologiji znanosti, nekaj pozitivnega. Takšno Popperjevo in Webrovo prizadevanje je treba pozdraviti, saj je bilo te zavezanosti racionalističnim in logičnim predpostavkam razlage družbenih pojavov in dogodkov v zgodovini znanost vedno premalo. Popperjev metodološki princip racionalnosti je zato bolj blizu neki mejni točki, glede na katero se presojajo realna delovanja (mišljenja) individualnih akterjev, kar je podobno Webrovi metodi idealnih tipov, s pomočjo katerih lahko rekonstruiramo različne tipe družbenega delovanja. Tudi današnje (družboslovne) metode, ki se ukvarjajo s situacijskimi analizami oziroma družbenimi in zgodovinskimi študijami primerov, bi morale v večji meri upoštevati načela racionalnosti, ki jim sledita Popper in Weber in ki jih seveda ni treba dojemati kot neko človeškemu bitjem imanentno psihološko-antropomorfoško predpostavko, ampak bolj kot nek zavezujoč in na kritičnem racionalizmu temelječ metodološki postopek.

Zaključek

V sklepnem delu naj še enkrat opozorim, da so v okviru epistemologije družbenih ved pri analizi odnosa kategorij vzroka in smotra pomembna splošna spoznavno-teoretska izhodišča. Četudi v teoretskih razpravah o tem vprašanju neredko obstaja precej dvomov, ali je v logiki in epistemologiji znanstvenega raziskovanja družbenih in zgodovinskih pojavov mogoče vzpostavljati striktno ločitev med vzroki ter smotri mišljenja in delovanja individualnih in družbenih akterjev, pa ravno izčrpnost in angažiranost razprav, ki so jih glede teh vprašanj ponudili tako klasiki teorije znanosti (Popper) kot tudi klasiki družboslovja (Weber), dokazuje, da ta tema ostaja še kako aktualna in izzivalna.

Na nek način tovrstne razprave in navsezadnje »rešitve«, ki so jih ponujali že klasiki, so pa bile pozneje pogosto nerazumljene in neupoštevane, utirajo »tretjo« pot v sodobni epistemologiji družbenih ved. Zaradi preseganja strogih delitev na znanstveni »naturalizem« in »antinaturalizem«, »hermenevtiko« in »analitko«, je ta tretja pot bolj povezovalna in zato znanstveno produktivna. Intelktualno delujemo v dobi razvoja teoretskega in epistemološkega mišljenja, ki teži k integraciji nekoč ločenih miselnih šol. Izbrana in na kratko predstavljena primera, torej pristopa dveh velikih mislecev dvajsetega stoletja, Karla Raimunda Popperja in Maxa Webra, dokazujeta, da je bila ta miselna širina prisotna že takrat. Ali ni zanimivo, da je enemu najbolj vplivnih filozofov dvajsetega stoletja, Karlu Raimundu Popperju, ki nastopa ob Gustavu Hemplu kot začetnik in najbolj striktni zagovornik nomološko-deduktivnega modela znanstvene pojasnitve, uspelo narediti takšen »pro-hermenevtični« obrat? In ali ni po drugi strani prav tako zanimivo, da se je že veliki nemški sociolog Max Weber zavedal, da interpretacija oziroma *Verstehen* smiselnega (družbenega) delovanja in mišljenja ljudi ni mogoča zunaj načel kavzalnosti? Veliki teoretski misleci so vedno razmišljali korak naprej in se zavedali pomembnosti razvoja univerzalnejših metodologij proučevanja družbene realnosti, predvsem pa so s svojimi bolj univerzalnimi modeli znanstvenih pojasnitev poskušali že v tistem času zaježiti agresivno nastopajoči relativizem v teoretskem mišljenju, ki vodi v nevarnost preveč poljubnih in poenostavljenih razlag individualnih razlogov in družbenih vzrokov delovanja in mišljenja ljudi. Tega dejstva se je zavedala tudi slovenska analitična filozofija znanosti, zato je vseskozi veliko pozornost posvečala kategorijam smotra in vzroka. Kot smo poskušali opozoriti v naši razpravi, je tudi Andrej Ule, vodilni predstavnik analitične filozofije v Sloveniji, podobno kot Popper v teoriji znanosti in Weber v sociologiji, na primerih funkcionalno-teleološkega modela znanstvene pojasnitve dokazoval relevantnost (metodološkega) racionalizma.

Literatura

- Beck, W. (1961). *Sodobna znanost in skrivnost življenja*. Ljubljana: Državna založba.
- Bunge, M. (1996). *Finding Philosophy in Social Sciences*. New Haven in London: Yale University Press.
- Farr, J. (1983). »Poppers Hermeneutics«. V *Philosophy of the Social Sciences*, 13 (2), str. 157–176.
- Haller, M. (1999). *Sozologische Theorien im systematisch-kritischen Vergleich*. Opladen: Leske und Budrich Verlag.
- Hempel, G. in Oppenheim, P. (1948). »Studies in Logic of Explanation«. V *Philosophy of Science*, 15 (2), str. 135–175.
- Hollis, M. (2002). *Filozofija družbene vede*. Maribor: Založba Aristej.
- Mali, F. (2006). *Epistemologija družbenih ved*. Ljubljana: Založba FDV.
- Nagel, E. (1974). *Struktura nauke. Problemi logike naučnog objašnjenja*. Beograd: Založba Nolit.
- Popper, R.K. (1974). *Objektive Erkenntnis*. Hamburg: Hoffman und Campe Verlag.

- Popper, R.K. (1970). »Die Logik der Sozialwissenschaften«. V Adorno W. T. (ur.), *Die Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Neuwied in Berlin: Hermann Luchterhand Verlag GmbH, str. 103–125.
- Popper, R.K. (1998). *Logika znanstvenega odkritja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Reale, G. (2002). *Zgodovina antične filozofije I-IV*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Richter, R. (1995). *Grundlagen der verstehenden Soziologie*. Wien: Universität Verlag.
- Sassower, R. (2010). »Review Essay: Is Homo Economics Extinct?«. V *Philosophy of the Social Sciences*, 40 (4), str. 603–615.
- Schneider, W. (1991). *Objektives Verstehen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Tarnas, R. (2001). *Idee und Leidenschaft. Die Wege des westlichen Denkens*. Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Turner, S. (2003). »Cause, the Persistence of Teleology, and the Origins of the Philosophy of Social Sciences«. V Turner, S. in Roth, P. (ur.), *Philosophy of the Social Sciences*, Oxford in Melbourne: Blackwell Publishing Ltd., str. 21–42.
- Ule, A. (2006). *Znanost, družba, vrednote*. Maribor: Založba Aristej.
- Ule, A. (1996). *Znanje, znanost in stvarnost*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, A. (1992). *Sodobne teorije znanosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Weber, M. (1988). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr Paul Siebeck Verlag.
- Weber, M. (1981). *Wirtschaft und Gesellschaft. 5. Auflage*. Tübingen: Mohr Verlag.
- Winch, P. (1958). *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*. London: Routledge.
- Woodfield, A. (2000). »Teleological Explanation«. V Newton-Smith, W.H. (ur.), *A Companion to the Philosophy of Science*, Oxford in Malden: Blackwell Publishers Ltd., str. 492–495.